УКРАЇНА І СВІТ

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2022.16

Т. Ріяд,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри політичних наук і права
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

НОРМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ: ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Вступ. Незважаючи на те, що норми міжнародного та норми внутрішньодержавного (національного) права належать до відносно різних правових порядків, вони тісно взаємопов'язані та взаємозалежні. Це взаємозалежність визначається по-перше, тим, що міжнародне та внутрішньодержавне право мають загальну основу (волю держави та її інтереси), єдину правову природу, загальні категорії та принципи права. При цьому багато норм міжнародного права діють у рамках національних правових систем. Ці норми, не втрачаючи свого зв'язку з міжнародним правом, виконують не уніфікуючи, а регулятивні функції, і у разі правових колізій норми міжнародного права мають пріоритет перед національними, трактуються і застосовуються з урахуванням встановлених ними правил. Це встановлюється загальновизнаним принципом міжнародного права Pacta sunt servanda та 27 статтею Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. По-друге, взаємозалежність міжнародної та національної правових систем обумовлена не лише суспільно-політичними, а й правовими чинниками. Це пояснюється тим, що у багатьох випадках взаємозв'язок внутрішньодержавного та міжнародного права є юридично необхідним, особливо у процесі реалізації міжнародно-правових норм. Об'єктивна необхідність взаємодії міжнародних та національних правових норм у рамках відповідних правових систем визначається тією обставиною, що у ряді випадків вони мають співпадаючий об'єкт регулювання.

Стан наукового дослідження теми. Процес удосконалення методів імплементації норм міжнародних актів у внутрішнє законодавство держав та узгодження внутрішньодержавного права з міжнародним правом ще досі не завершено. У конституціях деяких держав питання місця міжнародних договорів в ієрархії джерел внутрішньодержавного права залишається відкритим. В українській теорії права та доктрини міжнародного права були розроблені загальні положення про роль міжнародного права у регулюванні внутрішньодержавних відносин, досліджено спільну проблему співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права. Разом з тим питання про місце норм міжнародного права в системі джерел внутрішньодержавного права дотепер залишається маловивченим. Недо-

© Т. Ріяд, 2022

статньо вивчена українська судова практика застосування норм міжнародного права. Питання, пов'язані із колізією норм міжнародних договорів України та норм закону України, неодноразово виникали перед українськими судами.

Законодавство України також потребує подальшої розробки та конкретизації правових норм, що регулюють діяльність компетенції державних органів у галузі імплементації міжнародного права. Крім того, необхідне правове регулювання питання щодо погодження національних норм із звичайними міжнародно-правовими нормами, рішеннями міжнародних судів та нормами міжнародних договорів України в системі законодавства.

Питання місця та значення міжнародно-правових норм у правовій системі України, юридична сила даних норм у правовій системі України, умови дії зазначених норм, усі ці та багато інших питань мають на даний час і теоретичне та практичне значення для правової системи України, особливо після ратифікації Угоди про асоціацію 16 вересня 2014 р. та набуття Україною статусу кандидата в ЄС.

Метою статті є визначення місця та ролі норм міжнародного права в національних правових системах та теоретичне з'ясування правових основ розрішення правових колізій, що виникають між нормами обох правових систем.

Викладені у статті висновки та рекомендації можуть бути використані: у науково-дослідній діяльності, особливо для подальшого розвитку теорії співвідношення міжнародного та національного права; у навчальному процесі – при викладанні курсів загальної теорії права та міжнародного права, а також у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Постановка проблеми. Значення та роль міжнародного права визначається тим, що воно виражає інтереси всього світового співтовариства, має загальнодемократичний універсальний характер, є загальним правом, не належить правовій системі будь-якої держави, регулює не лише міждержавні відносини, а й відносини всередині країни, що мають міжнародний характер, та впливає на внутрішньодержавну систему національного права взагалі. Через міжнародне право відбувається зближення різних галузей права, особливо підприємницького, банківського, фінансового, а також певних технічних норм, норм у галузі ядерної енергетики, екології, боротьби з корупцією тощо.

Включення норм міжнародного права у національні правові системи не є самоціллю. Цей процес здійснюється для задоволення соціальних інтересів як у сфері міждержавних, так і у сфері внутрішньодержавних відносин. Водночас слід наголосити, що міжнародне право не може саме по собі без санкції держав бути безпосереднім регулятором внутрішньодержавних відносин. Для надання нормам міжнародного права юридичної сили всередині держав потрібно, по-перше, встановити порядок їх включення в національних правових системах, по-друге, законодавчо встановити їх місце в ієрархії джерел національного права.

Сам процес включення норм міжнародного права до національного законодавства називається імплементацією (від англ. implement) «здійснення». У цілому під імплементацією розуміють «встановлений державою порядок застосування норм міжнародного права на її території» [1, з. 122; 2, с. 198].

У процесі імплементації виділяються законодавчий (конституційний) механізм та імплементація de facto (практичне застосування норм міжнародного права), у тому числі в ході судової практики.

У більшості випадків імплементація норм міжнародного права входить до внутрішніх компетенцій держав, використовуючих із цією метою свій

внутрішній організаційно-правовий механізм. Під механізмом імплементації норм міжнародного права на внутрішньодержавному рівні зазвичай розуміють сукупність національних правових та організаційних засобів, що застосовуються державою з метою забезпечення узгодження своєї правової національної системи з міжнародно-правовими зобов'язаннями.

Зміст правових та організаційних засобів забезпечення дії міжнародно-правових норм у кожній державі залежить в основному від характеру міжнародно-правових норм, від вирішення в національному законодавстві питання про статус норм міжнародного права у внутрішньодержавних правових системах, та від особливостей внутрішньодержавної правової системи. Однак існують деякі спільні характерні риси для більшості національних правових систем, таких як: закріплені в національному правопорядку правові акти загального характеру, що регулюють питання співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права, укладання, виконання та припинення дії міжнародних договорів, нормотворчої діяльності, а також визначальні компетенції державних органів галузі імплементації міжнародного права; правові акти, які приймаються з метою забезпечення реалізації міжнародних зобов'язань за конкретними міжнародними договорами (імплементаційні правові акти); наявність системи державних органів, уповноважених реалізації міжнародних зобов'язань; Держави, зазвичай, у законодавчому порядку визначають систему спеціальних органів імплементації, до компетенції яких входять питання, регульовані міжнародними договорами. Зазвичай це органи держав, які в межах своєї компетенції здійснюють зовнішні зносини, – глави держав, парламенти, уряди, [3, див. наприклад стаття 6] їх функції визначаються конституцією держави, а також іншими актами законодавства, що регулюють відносини щодо укладання, виконання та денонсації міжнародних договорів щодо здійснення правотворчої діяльності.

Механізм імплементації не тільки складається з інститутів та прийняття юридичних процедур, а також з дій та методів щодо їх здійснення, а й включає соціально-правові аспекти, оскільки на національну систему неминуче впливають певні компоненти міжнародної правової системи, як правової культури, загальних правових цінностей, специфічні для учасників світової спільноти в цілому.

Таким чином, взаємодія та узгодження міжнародної та національних правових систем не обмежується лише правом у його нормативному закріпленні, правотворчою та правореалізаційною діяльністю міжнародних та внутрішньодержавних інституційних структур, але включає важливі компоненти цих системних конструкцій, як правову культуру та правосвідомість, які займають особливе місце і у процесі реалізації норм права, у тому числі при прийнятті правозастосовних актів, вирішення конкретних юридичних справ.

Говорячи про міжнародно-правову свідомість як загальну правову свідомість суб'єктів міжнародної правової системи, слід підкреслити, що вона являє собою сукупність теоретично обґрунтованих знань, ідей та оцінок міжнародно-правових норм, які в більшості своїй знаходять втілення в міжнародній правовій доктрині і включає в себе почуття, настрої, бажання, характерні як для окремих осіб, що виступають у ролі адресата міжнародно-правових норм, так і від певної соціальної групи чи суспільства загалом, порівнюючих свою поведінку з міжнародними правовими вказівками, і від держави, у вигляді конкретних дій своїх органів та посадових осіб. Цей процес взаємодії відбувається не офіційно, а стихійно. І сьогодні важко

знайти класично чисту національну правову культуру. «Всі вони представляють симбіоз місцевого, ґрунтового, і зовнішнього, іонаціонального або такими, що отримали міжнародне визнання» [див. 4, с. 9]. В останньому випадку особливо значуща роль міжнародного права, вплив якого індивідуальну і колективну правосвідомість неухильно посилюється. Як справедливо вказує І. І. Лукашук, «міжнародне право поступово виходить за межі дипломатії, починає впливати на масову свідомість, на формування громадської думки, від підтримки якої значною мірою залежить ефективність міжнародного права, а отже, і успіх у вирішенні світових. проблем» [5, с. 61]. В той же час сьогодні більшою мірою вирішення багатьох внутрішньодержавних проблем завісять від інтеграції держав у міжнародному співтоваристві, а також від сприйняття міжнародної правової культури.

Щодо форм дії міжнародних норм у національних законодавствах, у загальній теорії права та в доктрині міжнародного права немає єдиної думки. У практиці держав існують дві форми дії норм міжнародного права у національних правових системах.

Перша форма безпосередньої дії – норми міжнародного права входять у національну правову систему без додаткових законодавчих заходів. При цьому така дія має бути санкціонована національним правом. Це відбувається за сприяння правових актів, які виражаються згодою держави на обов'язковість для неї міжнародного договору (про ратифікацію, приєднання, затвердження тощо), оскільки в них міститься санкція на здійснення міжнародно-правових норм як у міждержавних відносинах, так і внутрішньодержавних.

Прикладом автоматичної імплементації є дія основних принципів міжнародного права. Конституція України у статті 18 визнала безпосередню дію загальновизнаних принципів та норм міжнародного права. Однак ця форма дії можлива не для всіх міжнародних договорів, оскільки міжнародні договори поділяються на дві групи. До перших належать норми, які вимагають видання внутрішньодержавних актів їхнього застосування, діють оскільки, сформульовані у договорі. До других норм відносяться норми, які в силу сформульованих у них положень, щоб бути застосовними, потребують конкретизації з боку національного права. Вони не можуть застосовуватися безпосередньо, навіть за загальним відсиланням до міжнародного права. Тобто безпосереднє застосування у внутрішньодержавній сфері поширюється лише на самоздійсненні норми (self-executing) міжнародного права.

При цьому за узгодженням внутрішньодержавних норм з міжнародним правом, треба враховувати, що, по-перше, міжнародне співтовариство представлене не тільки державами. Отже, у створенні міжнародних прав та обов'язків разом з державами беруть участь і інші суб'єкти, такі як міжнародні організації. По-друге, у міжнародному праві визнається існування норм, які діють незалежно від волі держав. Такі норми – jus cogens, або «імперативні норми» – є обов'язковими для дотримання, навіть якщо вони не закріплені в документі, складеному та підписаному державами. По-третє, міжнародно-правові норми можуть бути писаними або неписаними, а також набувати різних форм, як: jus cogens (імперативні норми); Статут ООН; резолюції Ради Безпеки, ухвалені на підставі Глави VII Статуту ООН; міжнародні конвенції та звичаї; норми «м'якого права» та інші резолюції, рекомендації, рішення міжнародних організацій.

Друга форма опосередкованої дії, тобто норми міжнародного права входять у національну правову систему у вигляді спеціальних процедур перевірки державними органами та незалежно від виду договору

самоздійсненний чи ні. Так, у ПАР міжнародна угода стає частиною національного права, лише якщо вона інкорпорована у національне право у вигляді законодавства. При цьому угода, інкорпорована у національне право, набуває відповідного статусу: договір, введений актом парламенту, має статус акта парламенту, а договір, введений підзаконним актом, розглядається як підзаконний акт. Міжнародний договір, що набув для ПАР чинності в міжнародному відношенні, але не інкорпорований у внутрішнє право, не має безпосередньої дії у внутрішньодержавній сфері. Крім того, необхідно зазначити, що для включення міжнародних правових норм до національних правових систем відсутній однорідний порядок. Проте більшість юристів сходяться на думку, що підписуючи міжнародні договори, угоди, конвенції незалежно від назв учасники беруть цим зобов'язання вжити заходів щодо імплементації сформульованих у них норм во внутрішнє законодавство своєї країни [див. 6, с. 29]. У цьому контексті Ж. Нойман зазначає, що «з точки зору міжнародного права важливо, щоб держава забезпечувала дотримання своїх міжнародних зобов'язань тими засобами, які вона сама визначила, і не могла використовувати внутрішньодержавні конституційні норми як виправдання для невиконання цих зобов'язань (хоча вона може використовувати їх як причину відмови приймати несумісні міжнародні зобов'язання)» [7, с. 184].

У зв'язку з цим у загальній теорії права та в доктрині міжнародного права точаться гострі дискусії щодо способів імплементації норм міжнародного права у системі внутрішньодержавного права. В основному виділяють нижчезазначені способи узгодження міжнародного та внутрішньодержавного права або методи імплементації.

Відсилання – держава включає у своє законодавство норми, що відсилають до міжнародного права та санкціонують застосування всередині країни правил міжнародних договорів та міжнародно-правових звичаїв. У нормах посилань вказується, що те чи інше правове питання вирішується на основі норм міжнародного права, до яких у конкретних ситуаціях суб'єкти правовідносин (органи, організації, громадяни) зобов'язані звертатися. Виділяють три її види: загальне, часткове та конкретне відсилання. Загальне посилання – посилання відноситься до всіх норм міжнародного права і виражається в наявності в національному праві загального правила, що надає міжнародним нормам силу внутрішнього закону. Загальне – вказує, що всі чинні договори держави, ратифіковані ним в установленому порядку, є частиною його правової системи або законодавства (ст. 9 Конституції України), часткова – до певних частин правової системи (наприклад, міжнародного гуманітарного права), а конкретне відсилання – спосіб, у якому формується внутрішньодержавна норма, яка відсилає до точної норми міжнародного акта. У всіх випадках посилання міжнародно-правові норми безпосередньо не включаються до тексту закону, в якому міститься лише згадка про них. Таким чином, при імплементації шляхом відсилання, застосування національної правової норми стає неможливим без безпосереднього звернення до першоджерела – тексту відповідного міжнародного договору.

На основі посилання, багато положень міжнародного права діють після їх набуття чинності і на міжнародній арені, і всередині країни, регулюють відносини за участю суб'єктів внутрішньодержавного права. Причиною цього є не ратифікація договору, а ті норми відсилань, які санкціонують застосування положень міжнародного права для регулювання відносин між суб'єктами внутрішньодержавного права.

При відсиланні не потрібне прийняття внутрішнього акта. Посилання може бути використане тільки щодо міжнародно-правових норм, які достатньо формально визначені, готові для регулювання конкретних правовідносин та адресовані безпосередньо органам держави, організаціям чи громадянам.

Рецепція сприйняття внутрішньодержавним правом норм міжнародного права без зміни їхнього змісту. Буткевич В. Г. вважає, що суть рецепції в тому, що законодавець запозичує у міжнародного права модель поведінки та надає йому юридичний обов'язок для суб'єктів внутрішньодержавного права у відповідних правовідносинах. [8] Прикладом рецепції може бути розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини та громадянина». Дані норми є результатом рецепції відповідних положень Загальної декларації прав людини 1948р., Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950р.

Інкорпорація, як правовий спосіб виконання норм міжнародного права використовуються в основному в національних правових системах, де в їхньому законодавстві не передбачають форму прямої дії міжнародних правових норм, або коли міжнародно-правові норми мають загальний характер, тобто не мають достатнього ступеня формальної визначеності, тому й необхідно ухвалення відповідних внутрішньодержавних норм, конкретизуючих норми міжнародного права, або коли міжнародно-правові норми адресовані державі загалом. Тому необхідно провести переадресацію, тобто національні норми, прийняті для виконання міжнародних, що стосуються прав та обов'язків суб'єктів внутрішнього права, реалізується за допомогою прийняття та видання правових актів уповноваженими органами, а також у випадках, коли рецепція міжнародно-правових норм неможлива. (ст. 442 КК України, про відповідальність за геноцид, є результатом інкорпорації положень Конвенції 1948 р. про запобігання злочинам геноциду та покарання за нього, а ст. 149 КК України, яка встановлює відповідальність за торгівлю людьми, є прикладом інкорпорації окремих положень Конвенції 19 р. проти рабства).

Трансформація відбувається щодо односторонніх актів держав, коли держави створюють собі зобов'язання над іншими державами. Трансформація так само відбувається у разі, коли норми національного права перетворюються на норми міжнародного права. У цій ситуації норми першого втрачають свій зв'язок з первісною юридичною основою, оскільки вони стають міжнародними, а не національними (багато норм у галузі прав людини трансформувалися від норм внутрішньодержавного права різних держав і стали міжнародними стандартами).

Слід також зазначити, що у юридичної науці немає єдиного розуміння як у питаннях о способах (методах і засобах) з допомогою яких зможуть діяти міжнародні норми у внутрішньодержавної правової системі, але і їх юридичної сили у національних правових системах [див., наприклад, 9, с. 20–28.], так і на практиці з цього питання держави займають різні позиції: від проголошення пріоритету всіх міжнародних правових норм над положеннями внутрішніх законів і навіть конституцій, до визнання можливості реалізації всередині конкретної країни лише їх окремих різновидів у спеціально обумовлених випадках та за дотримання низки юридичних вимог. Так, наприклад, в Австрії міжнародним договорам може надаватися конституційний статус. Деякі держави надають договорам прав людини статус, рівний конституційним нормам. У більшості держав певні категорії міжнародних договорів мають пріоритет перед ординарним законодавством, але завжди поступаються

конституційним нормам. У державах, що належать до третьої групи, договори, інкорпоровані законом, зазвичай мають статус ординарного закону і їхня дія може бути підпорядкована принципу «наступний закон скасовує попередній». Відповідно до Конституції ПАР міжнародні договори мають відповідати Конституції та актам парламенту [10].

Тим не менш, незважаючи на різні позиції з цього питання, сьогодні приматом норм міжнародного права у всіх правових державах стала загальна практична норма, і навіть у тих державах, де правова система явно не передбачає примату норм міжнародного права над національним правом. Це здійснюється в інший спосіб. Так, згідно з конституцією США міжнародні договори і федеральні закони мають рівну юридичну силу і, відповідно, наступний закон скасовує попередній договір та навпаки. Проте суди виходять із презумпції того, що законодавець не мав наміру порушити міжнародне зобов'язання, і тому закон має тлумачитися з урахуванням цього зобов'язання. Тому в судовій практиці держав набув широкого застосування принцип доброзичливого ставлення до міжнародного права. «Відповідно до нього розбіжності між внутрішнім і міжнародним правом мають вирішуватися так, щоб забезпечити реалізацію міжнародних норм і не породжувати міжнародно-правову відповідальність держави» [Цитата взята з 11, с. 230].

В Україні визнається пріоритет міжнародного права над національним, що випливає із Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Закона України «Про міжнародні договори України». Відповідно до п. 2 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України», у разі розходження правил міжнародного договору України з правилами її внутрішньодержавного законодавства слід застосовувати правила міжнародного договору. Такого ж висновку дійшов і Верховний суд України. Це було конкретизовано у п. 4 Постанови Пленуму від 1 жовтня 1996 р. "Про застосування Конституції України під час здійснення правосуддя", згідно з яким суд не може застосовувати закон, що регулює правовідносини, що розглядаються, інакше, ніж це зазначено у міжнародному договорі. В Україні визнається та діє принцип верховенства права. Вживання виразу «верховенство права» у ч. 1 ст. 8 Конституції, безперечно, не обмежено національними рамками.

В одному з рішень Міжнародний суд ООН заявив, що міжнародне право має пріоритет перед правом національним [12]. Положення про те, що держава не може уникнути відповідальності за міжнародне правопорушення, посилаючись на своє внутрішнє право, у тому числі на конституцію, підтримується все більшим числом держав і затверджується в міжнародному праві як принцип міжнародної відповідальності [див. 13, с. 102]. У нинішніх умовах примат міжнародного права над національним виступає одним з найважливіших правових гарантій забезпечення миру, взаємовигідного співробітництва держав та вирішення завдань міжнародного характеру у забезпеченні дотримання прав людини.

Однак у законодавстві держав, у тому числі й в Україні встановлено низку юридичних вимог, за яких норми міжнародного права можуть мати пріоритет над національними.

У багатьох державах укладання міжнародного договору, що містить положення, що суперечать конституції, вимагає або попереднього перегляду конституції (ст. 54 Конституції Франції, п. 1 ст. 95 Конституції Іспанії), або внесення до неї відповідних змін (ч. 2 ст. 9 Конституції України), чи більше ускладненого порядку ратифікації: схвалення парламентом, кваліфікованим більшістю голосів (ст. 91 Конституції Нідерландів) [14, с. 428–429].

Міжнародні договори можуть мати різні назви, такі як пакт, конвенція, протокол, угода, факультативний протокол (дає право учаснику сторони основного договору утриматися назавжди або на час від прийняття юридичних зобов'язань за протоколом, прикладом у цьому випадку може бути Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок), устав, статут, хартія, і відповідно до норм звичайного договірного права їх юридична сила не залежить від використаного найменування. Необхідною умовою вважається наявність у договорі правил поведінки, визнаних у якості юридичних норм. Тому термін «договір» має розглядатися як родове поняття.

Зрозуміло, до виконання міжнародних зобов'язань державі необхідне загальне узгодження норм їхнього внутрішньодержавного права з нормами та принципами міжнародного права в цілому, а це вимагає насамперед визначення питання про ієрархію норм та принципів міжнародного права у внутрішньодержавних правових системах.

Зазвичай у національному праві місце норми в ієрархії залежить від авторитету законодавчого органу, що видав ці норми. Цілком очевидно, що у різних державах типи правових норм і їх ієрархія можуть істотно відрізнятися, залежно від характеру національно-правової системи. Але ієрархічна система джерел внутрішньодержавного права не може бути основою для вирішення колізій між нормами внутрішньодержавного права та нормами міжнародних договорів, оскільки міжнародне право має власну систему, складовими якої є загальновизнані принципи, міжнародні договори, договірні та загальноправові норми, резолюції міжнародних організацій, рішення міжнародних судових органів. Система міжнародного права є багаторівневою, багатосторонньою, тобто, зрештою, ієрархічною за своєю суттю [15].

У міжнародної правової системі основні засади міжнародного права, котрі посідають чільне місце серед загальновизнаних принципів і норм, є імперативними, тобто нормами, відступ від яких неможливий у договірному порядку. Відповідно, в ієрархічному відношенні вони стоять вище за норми міжнародних договорів. І у разі розбіжності з правилами, які встановлюються внутрішньодержавними законами, звичайно, саме цим принципам має надаватися пріоритет. «Це стосується договору та звичаю, оскільки вони створені з волі держав. Вони мають однакову юридичну силу» [16, с. 12]. З огляду на це загальновизнані принципи і норми міжнародного права, що мають форму міжнародного звичаю, мають однаковий статус і силу із загальновизнаними принципами і нормами, що містяться у міжнародному договорі. Тому при суперечності норм загального права та внутрішнього закону пріоритет у застосуванні має бути відданий загальновизнаним нормам міжнародного права. Крім того, всі держави, які приєдналися до Статуту ООН, визнають, що зобов'язання за Статутом ООН мають переважну силу порівняно з зобов'язаннями за будь-яким іншим міжнародним договором (ст.103 Статуту ООН). Це означає, що угоди, які держави підписують між собою чи з недержавними утвореннями, не можуть суперечити Статуту ООН.

Для вирішення можливих колізій як у внутрішньодержавних правових системах, так і в міжнародній правовій системі, теорії права і доктрини міжнародного права, а також у практиці були вироблені два принципи: принцип ієрархії та принцип пріоритету застосування. Одна з основних особливостей принципу ієрархії полягає в тому, що зазначений принцип застосовується до правових норм, що мають різну юридичну чинність у межах тієї чи іншої правової системи.

Тлумачення ж принципу ієрархії у сфері внутрішньодержавних відносин з урахуванням ієрархії державного органу, який видав нормативно-правовий акт або висловив згоду щодо міжнародного договору, обумовлено тим, що внутрішньодержавне право засноване на підпорядкуванні нижчестоящих органів вищим. Якщо держава приймає рішення про включення міжнародно-правових положень до національної правової системи, то ієрархія цих положень має підкорятися принципам, що існують у рамках цієї системи.

На відміну від принципу ієрархії, принцип пріоритету застосування використовується щодо правових норм, що мають рівну юридичну силу. Тому, при вирішенні колізій, що виникають внаслідок послідовно укладених міжнародних договорів, повинні діяти як принцип ієрархії, якщо міжнародні договори послідовно укладаються між державами на різних рівнях (різні органи держави) або на одному рівні, але наступний договір обумовлений попереднім (п. 2 ст. 30 Віденської конвенції про право міжнародних договорів), так і принцип пріоритету застосування, коли послідовно укладено договори на тому самому рівні і до співвідношення цих договорів застосовуються правила пізнішого або спеціального договору.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів встановлює загальне правило співвідношення юридичної сили попереднього та наступного договорів у випадках, коли всі учасники попереднього договору, дія якого не припинено або не призупинено, є учасниками наступного договору, і коли всі учасники попереднього договору є сторонами наступного.

В Україні законодавство встановлено ієрархічно, складається з актів вищої та нижчої сили. Нормативно-правові акти, які стоять рівень нижче, не можуть суперечити вищим актам. Якщо така колізія відбулася, то норми, що суперечать, вважаються недійсними. При вирішенні колізій, що виникають між положеннями, що містяться у міжнародних договорах, що стали частиною правової системи країни, та положеннями, зафіксованими у джерелах національного права, необхідно приділяти увагу ієрархії органу держави, який висловив від імені України згоду на обов'язковість міжнародного договору.

Ієрархічна система українського законодавства складена так: 1) Конституція України; 2) Закони України; 3) Укази та розпорядження Президента; 4) Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України; 5) Нормативно-правові акти міністерств та відомств; 6) Рішення, розпорядження органів влади на місцях. Крім того, є інші джерела українського права, які мають особливий статус. Це міжнародні договори України, рішення Європейського суду з прав людини та прецеденти. Україна визнає найвищу силу міжнародної угоди, ставлячи її на чолі законодавства. Єдиний нормативно-правовий акт, якому не повинен суперечити договір між державами – це Конституція. Що стосується Рішення Європейського суду з прав людини, якщо однією зі сторін судового розгляду була сама держава Україна, то тоді рішення є обов'язковим для імплементації, а якби Україна не мала прямого відношення до справи, то тоді рішення суду буде факультативним.

У зв'язку з цим, необхідно підкреслити, що в міжнародному праві суперечність договору конституції не є підставою для односторонньої відмови від нього (ст. 27 Віденської конвенції міжнародних договорів), за винятком випадку порушення норм про компетенцію укладання договору (і лише про компетенцію ч. 1 ст. 46 Віденської конвенції міжнародних договорів).

Аналізуючи Українське законодавство, можна дійти висновку, що в правовій системі України міжнародні норми поділяються на наступні:

– «загальновизнані норми та принципи». Загальновизнані принципи та норми міжнародного права мають більшу юридичну силу, ніж міжнародні договори, але меншу, ніж Конституція. Це визначається Декларацією про державний суверенітет України 1990 р., (ст. X). Декларація про державний суверенітет України відноситься до нормативно-правових актів конституційного рівня, що обумовлює юридичну силу її норм та їх місце у ієрархії норм українського законодавства. Тому закріплена у Декларації норма про співвідношення міжнародних загальновизнаних норм та норм внутрішнього права України за своїм характером є конституційною. Однак у законодавстві не визначають юридичної сили основних принципів (jus cogens) міжнародного права, які мають пріоритет перед усіма законами, зокрема конституції, а також загальні визнані принципи (pacta sunt servanda) та інші принципи.

– норми договорів які потребують зміни до конституції (частина 2 ст. 9 Конституції, «укладання їх, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України...»).

– норми міжнародного права прав людини (ст. 22 Конституції України, ч. 1) яка Конституцією передбачає, що «права і свободи людини та громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними».

– норми договорів, які вимагають ратифікації. Закон України про міжнародні договори містить їхній перелік (п.2. ст.9 ЗУ Про міжнародні договори України від 29.06.2004 № 1906-IV), а повноваження парламенту визначається у п.32 ст. 85 Конституції України.

– норми договорів, які не вимагають не ратифікації та не суперечать конституції, які дотепер нечітко регулюються українським законодавством. Визнання у ст. 9 Конституції норм міжнародного договору частиною національного законодавства означає, що норма міжнародного договору прирівняна до акта внутрішнього права, який введено до складу національного законодавства. Відповідно, якщо його запроваджено указом Президента, він має юридичну силу указу Президента; якщо ухвалою уряду, має юридичну силу урядової постанови. А за правової колізії норми міжнародного права мають пріоритет. Очевидно, що і в першому, і в другому випадку міжнародні договори такого рівня не можуть суперечити закону України, який має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів України, крім Конституції.

У конституції України не закріплено положення пріоритету норм міжнародного права над внутрішньодержавним. На необхідність конституційних установок, які встановлюють перевагу міжнародного права над внутрішнім, дотримуються багато українських авторів [17, с. 28; 18, с. 393; 19, с.28]. У зв'язку з цим, як пише професор Буткевич О.В., все ж правильними представляються пропозиції ввести до Конституції положення Декларації про державний суверенітет України, яка проголошує пріоритет норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права, бо саме цього вимагає його важливість для правової системи нашої держави [20]. Розуміння того, що міжнародно-правова норма має статус вище національного законодавства, означає, що вона має більш важливе значення при розгляді принципу співвідношення попереднього та наступного нормативних актів (закон наступний скасовує закон попередній).

Висновки. Безпосередня дія норм договорів обов'язково має розглядатися у двох аспектах. По-перше, чи передбачали держави у момент укладання договору можливість такої дії, і чи є договір самоздійсненним. По-друге, чи допускає держава пряму дію норм договорів у межах своєї правової системи. Під прямою дією розуміється в цьому випадку ситуація, коли приватні особи використовують

норми міжнародного договору, а не національного законодавства для обґрунтування своєї позиції при розгляді спору в національному суді, а національний суд при вирішенні справи застосовує саме ці норми для вирішення спору.

Міжнародні договори можуть мати різні найменування, такі як пакт, конвенція, протокол, угода, протокол, устав, статут, хартія, та його юридична сила не залежить від використовуваного найменування.

Незалежно від методу імплементації за погодженням норм внутрішньодержавного права з міжнародним, можливий процес скасування норми національного права, що суперечить міжнародному договору; доповнення чинного права новою нормою, що відповідає міжнародному договору; ратифікація договору без зміни внутрішнього закону, якщо відповідні права поведінки закріплені у національному праві.

При вирішенні колізій, що виникають між положеннями, що містяться в міжнародних договорах України та положеннями, зафіксованими у джерелах національного права, необхідно виходити з ієрархії органу держави, який висловив від імені України згоду на обов'язковість міжнародного договору та ратифікаційних договорів з одного боку та ієрархії норм у системі міжнародного права з іншого.

Встановлення у конституції примату міжнародно-правової норми має важливе значення при розгляді принципу Lex posterior (закон наступний скасовує попередній закон).

Наступний міжнародний договір, який набув чинності, має юридичне верховенство стосовно інших підконституційних актів (законів, декретів, указів, постанов).

В даний час загальновизнано, що без сумлінного виконання державами своїх міжнародних договірних зобов'язань та без дотримання принципу pacta sunt servanda неможливо підтримувати нормальні відносини між державами. Однак, на практиці можуть виникати колізії між міжнародним договором і внутрішньодержавним правом.

В умовах посилення взаємозалежності держав та активного розвитку міжнародного співробітництва у всіх сферах суспільних відносин, збільшується інтенсивність взаємозв'язку та взаємодії міжнародної та національних правових систем у внутрішньодержавному правовому регулюванні. У статті виявлено значення міжнародного права в регулюванні внутрішньодержавних відносин. Було здійснено систематичний аналіз основних правових методів, які забезпечують дію міжнародно-правових норм у внутрішньодержавній сфері. Наголошується, що реалізація та ефективність норм міжнародного права на національному рівні залежить не тільки від ступеня узгодження системи внутрішньодержавного права з міжнародним правом у нормативному закріпленні, а й від інтеграції правової свідомості та правової культури двох правових систем. Докладніше розглядаються всі аспекти імплементації норм міжнародного права у національних правових системах. Послідовно досліджуються засоби юридичної техніки включення міжнародних правових норм у рамках національних правових систем, форми їх дії та способи їх імплементації, та місце цих норм у системі джерел внутрішньодержавного права. А також аналізуються законодавство України та пропонуються деякі рекомендації. У статті наголошується, що термін «трансформація» як метод імплементації норм міжнародного права правильно використовувати лише щодо імплементації норм національного права та односторонніх актів держав у системі міжнародного права.

Ключові слова: міжнародне право; порядок застосування норм міжнародного права; місце, роль норми права; правосвідомість; юридична практика; ієрархії норм міжнародного права.

Reyad T. Norms of international law in domestic legal systems: some theoretical and practical aspects

In the context of strengthening the interdependence of states and the active development of international cooperation in all spheres of public relations, the intensity of the interconnection and interaction of international and national legal systems in domestic legal regulation is increasing. The article reveals the importance of international law in the regulation of domestic relations. A systematic analysis of the main legal methods that ensure the operation of international legal norms in the domestic sphere was carried out. It is emphasized that the implementation and effectiveness of the norms of international law at the national level depends not only on the degree of coordination of the system of domestic law with international law in normative consolidation, but also on the integration of legal consciousness and legal culture of the two legal systems. All aspects of the implementation of the norms of international law in national legal systems are considered in more detail. The means of legal technique of including international legal norms within the framework of national legal systems, the forms of their action and ways of their implementation, and the place of these norms in the system of sources of domestic law are consistently investigated. It also analyzes the legislation of Ukraine and offers some recommendations. The article notes that the term «transformation» as a method of implementing the norms of international law is correct to use only in relation to the implementation of the norms of national law and unilateral acts of states in the system of international law.

Key words: International law, the procedure for applying the norms of international law; place, role of the rule of law; legal awareness; legal practice; hierarchy of international law.

Література

1. Скомороха В. Практика Конституційного суду України як засіб імплементації європейських стандартів прав і свобод людини в Україні. Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 5. С. 61–88.

2. Дмитрієв А. І. Проблеми імплементації норм міжнародного права в національному законодавстві України. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, с. 122, 198. 446 с.

3. Закон України про міжнародні договори України от 29 червня 2004 року № 1906-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text

4. Мартышин О. В. Национальная политическая и правовая культура в контексте глобализации. Государство и право. 2005. № 4. с. 9–17.

5. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: В 2 т. Т. I. Заключение международных договоров. М., 2004. 672 с.

6. Шахунянц Е.А. Международно-правовые обязательства и внутригосударственное уголовное законодательство/ отв. ред. Э.М. Аметистов. М.: Изд-во ИНИОН РАН, 1993. С. 29.). 82 с.

7. Neuman G. International Law as a Resource in Constitutional Interpretation // Harvard Journal of Law & Public Policy. 2006. Vol. 30. P. 177–189.

8. Буткевич В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. Киев: Вища шк., 1981. 311 с.

9. Плавич В. П. Імплементація норм і принципів сучасного міжнародного права у внутрішнє право (порівняльно-правові аспекти). Держава і право. 2013. Вип. 60. С. 20–28.

10. Hollis D. A Comparative Approach to Treaty Law and Practice // National Treaty Law & Practice /

D. Hollis, M. R. Blakeslee, J. B. Ederington, eds. The American Society of International Law. Martinus Nijhoff. 2005. P. 47–48.

11. Толстых, В. Л. Курс международного права: учебник. м. 2009. с. 230–1056 с.

12. ICJ, Advisory opinion on the applicability of the obligation to arbitrate under Section 21 of the United Nation Headquarters Agreement // ICJ Reports. 1988. p. 34. ICJ, Advisory opinion on the applicability of the obligation to arbitrate under Section 21 of the United Nation Headquarters Agreement // ICJ Reports. 1988.

13. Лукашук И. И. Право международной ответственности. М., 2004. 432 с.

14. Конституции государств Европы: в 3 т. М.: НОРМА, 2001. Т. 3. 792 с.

15. Миронов Н.В международное право: нормы и их юридическая сила. -м.: Юрид . Лит., 1980. 159с.

16. 12. Самхарадзе Д.Г. Источники современного международного права. Международное публичное и частное право. 2006. № 5. С. 11–17.

17. Філатов В.В. Імплементація міжнародних норм як основний засіб удосконалення національного законодавства. Право і суспільство. 2013. № 6.2. С. 392–395.

18. Чижмарь, Ю.В. Національне та міжнародне право: теоретико-правові проблеми [Текст]: монографія / Ю. В. Чижмарь. Харків: Диса плюс, 2015. 472 с.

19. Денисов В.Н. Проблеми створення публічного порядку в зовнішньополітичній діяльності України. Суверенітет України і міжнародне право. К., 1995. С. 7–36.

20. Буткевич О.В. Конституційна реформа і проблеми міжнародної договірної практики України. Український часопис міжнародного права. 2014. № 3. С. 12–28.